

**КОНФЕСІЙНИЙ ФАКТОР У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ПРОЦЕСАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.**

Розглядається вплив конфесійних відносин на суспільно-політичні процеси в Україні другої половини XVII ст.

Нині в Україні спостерігається посилення впливу церкви на соціальні, культурні і, що найголовніше, на суспільно-політичні процеси, що зумовлює необхідність вивчення історичних уроків взаємовідносин православної та уніатської церков з основними інституціями Української гетьманської держави другої половини XVII ст., потребує з'ясування особливостей взаємовпливу цих двох чинників функціонування суспільства.

У сучасній історіографії церковна проблематика є однією з найбільш досліджуваних. Нині українськими істориками опубліковано ряд наукових розвідок, присвячених розвитку православ'я в роки Національно-визвольної війни. Це переважно праці загального характеру, де в контексті національно-визвольних змагань враховується і релігійний чинник [1]. Поряд з цим з'явилися і спеціальні дослідження, в яких розглядається місце православної церкви в суспільно-політичному житті України [2]. В історіографії греко-католицької церкви по даній проблематиці вагоме наукове значення мають праці С.Сеник [3].

Метою даної історичної розвідки є з'ясування впливу міжконфесійних відносин на розвиток національно-визвольного руху та на суспільно-політичне життя в цілому у надзвичайно складний час другої половини XVII ст. Адже тоді на українських землях фактично відбувалась громадянська війна, в яку було втягнуто значну частину населення. Водночас Україна стала об'єктом геополітичних інтересів та зазіхань з боку сусідів - таких потужних держав Європи, як Московське царство, Річ Посполита та Османська імперія.

Релігійний фактор був одним із визначальних рушіїв національно-визвольних змагань в Україні протягом всього XVII ст., особливу ж роль він почав відігравати в часи Б.Хмельницького.

Саме ідея необхідності оборони православної церкви від посягань чужоземної держави та інших конфесій стала важливим чинником розв'язання козацької війни на початку 1648 р. Гетьман цілеспрямовано виступав на захист православ'я, оскільки православна церква забезпечувала єдину ідеологію, що об'єднувала різні стани українського суспільства, була випробувана часом і традицією та гарантувала підтримку козацького уряду не лише з боку козаків, селян та міщан, а й православної шляхти. В той же час обґрунтування своїх дій релігійними гаслами забезпечувало козацькій старшині легітимність їхньої боротьби проти «законного монарха», тобто короля Речі Посполитої, підданими якого вони були.

Візер Світлана Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова.

Водночас, виходячи з політичних міркувань, гетьманський уряд намагався виключити із суспільно-політичного життя нової держави уніатську церкву. Як і більшість освічених людей свого часу, Б.Хмельницький усвідомлював, що існує єдиний Бог і що українець, ставши уніатом, не переставав бути українцем. Однак, керуючись державними інтересами, він взяв курс на ліквідацію уніатської церкви, оскільки існування двох церков у середньовічній чи ранньомодерній державі загрожувало внутрішній стабільності суспільства. В результаті уніатська церква не отримала місця в структурі Української гетьманської держави, а відтак, мусила самоусунутись від національно-політичного життя в Україні і почала шукати шляхів зближення з польським урядом.

За наступників Б.Хмельницького вплив вищого духовенства на суспільно-політичні процеси значно посилювався. В своїй діяльності церковні діячі керувались прагненням відстояти українську державу як вирішального чинника існування української православної церкви. Однак, при цьому діяли неорганізовано, без єдиної політичної програми дій. На сьогоднішній час більшість вчених підкреслюють надзвичайно високий рівень участі православного духовенства у владних відносинах в період 1657 - 1685 рр., що дає можливість говорити про тимчасове світсько-церковне двовладдя в Гетьманщині. Відомі випадки, коли вищі ієрархи церкви нарівні з гетьманами впливали на визначення політичного курсу держави, духовенство вирішувало важливі політичні справи, мало стосунки безпосередньо з іноземними урядами, а старшина покійно йшла за владиками.

І.Виговський в часи свого гетьманства підтримував зв'язки з митрополитом Д.Балабаном, який в умовах зростаючого тиску з боку Московського патріархату й російського уряду все більше схилився до співробітництва з польським королем. Митрополит навіть резидував в гетьманській столиці, а згодом був змушений переїхати до Корони Польської.

Гетьман Д.Многогрішний постійно спілкувався та радився у прийнятті важливих державних рішень з архієпископом Л.Барановичем. Єпископ довгий час мав вагомий вплив на внутрішнє життя української православної церкви, оскільки з 1659 по 1685 рр. з невеликими перервами був місцеблюстителем митрополичого престолу на Лівобережній Україні. Саме завдяки сприянню останнього Многогрішний став гетьманом. Відомий лист гетьмана до Л.Барановича, де він згадує ті цінні поради, що дав йому владика в справах взаємин із татарами, в справі незалежності України і добровільного підданства Москві [4]. І.Огієнко охарактеризував владика як "владного та розумного ієрарха, хитрого дипломата" [5], адже він перший з українського духовенства звернувся до російського царя з проханням про підтвердження його на Чернігівській кафедрі, хоч мав відповідні грамоти від гетьмана Хмельницького та митрополита Косова. Його промосковська орієнтація була результатом власних політичних переконань, а не матеріальної зацікавленості, а курс російського уряду не завжди викликав схвалення останнього. В 1663 р. після смерті Д.Балабана з'явилась реальна можливість обрати митрополита, незалежного від Москви, що зміг би об'єднати розрізнені частини церкви на Правобережжі і Лівобережжі. За це активно виступило київське духовенство, підтримане наказним гетьманом Якимом Сомком. Проте на Чорній раді гетьманом було обрано І.Брюховецького, і ця

можливість була втрачена. Вибори митрополита було відкладено і знову призначено місцеблюстителя.

Ще складнішою була ситуація на Правобережжі, де після смерті митрополита на зібраннях духовенства в Корсуні було обрано відразу двох митрополитів - єпископів Йосипа Нелюбовича-Тукальського та Антонія Винницького. 24 листопада 1663 р. Ян Казимир затвердив на митрополитичому престолі А.Винницького, за яким стояв гетьман П.Тетеря. Але під тиском козацтва та значної частини правобережного духовенства, що підтримували Й.Нелюбовича-Тукальського, 4 березня 1664 р. король був змушений затвердити і його.

Співпраця Й.Нелюбовича-Тукальського з гетьманом П.Дорошенком стала найбільш яскравим прикладом взаєморозуміння та спільної діяльності двох визначних державних та церковних діячів. Тукальський став найближчим соратником гетьмана, його правою рукою, "духом котрого живе гетьман і вся Україна" [6]. Дійсно, гетьман постійно діяв в спілці з духовним владикою. В звіті єпископа Й.Шумлянського королю Яну Собеському про перебування в Чигирині 1671 р. зазначалось, що "гетьман завжди відбуває раду з митрополитом вночі або вранці" [7]. Паралельно з політичним злетом гетьмана відбувалось і посилення позицій владики. Наприкінці 1668 р. Тукальський остаточно утверджується як єдиний духовний пастир на Правобережжі. З підпорядкуванням Дорошенку Лівобережної України в 1669 р. і лівобережне духовенство визнало його своїм законним правителем. Священики Лівобережжя йшли висвячуватись до нього, митрополита підтримали такі впливові ієрархи української православної церкви як Л.Баранович, І.Гізель. В березні 1669 р. І.Гізель писав до царя, прохаючи його про дозвіл Тукальському жити в Києві.

Йосип Тукальський посів гідне місце серед визначних ієрархів православної церкви національно-державницької орієнтації. В.Липинський так змальовує митрополита: "ідеаліст, людина з великою освітою, завзятий оборонець догм і візантійської величі православ'я, а разом із тим і прихильник могилянських методів організаційної "латинізації" української православної церкви, але без польського втручання в церковні справи і ворог політичного підданства Москві; прихильник сильної, об'єднуючої гетьманської влади і ворог церковної та політичної анархії" [8]. Не останню роль зіграв митрополит у справі укладення союзницького договору Дорошенка з Туреччиною. Деякі вчені, зокрема І.Огієнко, навіть вважають, що гетьман наважився на цей крок під впливом митрополита [9]. Підтримуючи союз із гетьманським урядом, православні ієрархи намагалися зміцнити матеріальне становище своєї церкви, відновивши традиції благодійництва українських можновладців. Під їх впливом козацькі політики вдаються до широкомасштабних майнових та земельних пожертв на користь церкви. Крім того, вони добре усвідомлювали політичний та духовний авторитет духовенства серед населення. В існуванні уніатської конфесії на Правобережній Україні в другій половині XVII ст. можна виділити два періоди. Продовжуючи курс Б.Хмельницького, українські політичні діячі виступали за ліквідацію уніатської митрополії. Ця вимога стає чисто політичною дефініцією, яку козацькі політики вміло обігрували, щоб тиснути на польський уряд. У свою чергу, керуючись державними інтересами, що

вимагали за будь-яку ціну утримати за собою Україну, польські королі Владислав IV та Ян-Казимир були схильні робити поступки православним за рахунок уніатів і демонстрували готовність пожертвувати уніатською церквою. Безпрецедентним явищем у попередній історії уніатської церкви стала десятилітня вакансія на митрополичий престол. Так, в 1655 р. помер митрополит Антоній Селява, вказавши своїм наступником Гавриїла Коленду. Однак король протягом десяти років не давав офіційного призначення, не бажаючи загострювати стосунки з Українською державою [10]. В результаті уніатська церква перебувала в стані повного занепаду. Певною мірою до цього спричинила й позиція самих уніатських ієрархів, які не відзначались якоюсь дієвістю і були скоріше пасивними спостерігачами суспільно-політичних процесів, аніж їх учасниками.

За нових обставин, спричинених переходом Лівобережної України до складу Російської держави після Андрусівського перемир'я 1667 р., відбулись кардинальні зміни в основних векторах політики Речі Посполитої. Прагнучи зміцнити свої позиції на Правобережній Україні, польський уряд взяв курс на широкомасштабну підтримку уніатів, всіляко сприяючи поширенню уніатства на підпорядкованій йому території. Не домігшись позитивного ставлення до своєї церкви з боку гетьманської держави, правобережне уніатське духовенство пішло на відверте співробітництво з владними структурами Речі Посполитої. Так, король Михайло Вишневецький, а особливо король Ян Собеський, хоч і зберегли привілеї, що мала православна церква, відверто виявляли прихильність до уніатів.

Разом із тим уніатські ієрархи спрямували діяльність на активне відстоювання національних українських ознак своєї церкви, що забезпечило їм популярність серед місцевого населення, яке зневірилось в політичних ідеалах козацтва та було розчароване консервативною політикою правобережних гетьманів. Особливе піднесення в розвитку уніатської конфесії спостерігалось в часи митрополита Кипріяна Жоховського, що став достойним спадкоємцем уніатських ієрархів першої половини XVII ст. Якщо його попередники майже півстоліття не проявляли будь-якої активності у відстоюванні позицій своєї конфесії, то новий владика розвинув широку діяльність як на політичній арені Речі Посполитої, так і серед місцевого населення, зокрема серед православних. Він стверджував думку про те, що уніатська церква є захисницею української національної духовності. Натомість, православна церква починає втрачати національну самобутність і все більше стає засобом омоскалення українців.

Митрополит повів вперту боротьбу проти латинізації українського обряду, справедливо вважаючи, що збереження національних ознак уніатської церкви має забезпечити підтримку конфесії місцевим населенням, яке стомилось від постійних війн, що тривали на Правобережжі протягом другої половини XVII ст. Саме під впливом уніатського ієрарха король Ян Собеський видав універсал про незмінність українського обряду. Стараннями Жоховського було налагоджено книговидавництво українською мовою. Як і ієрархи першої половини XVII ст., владика надавав великого значення освіченості духовенства, в результаті чого в Римі було відкрито українську колегію. Завдяки активній діяльності митрополита в 1677 р. Йосип Шумлянський склав перед королем і К.Жоховським таємне ісповідання

католицької віри і пообіцяв проголосити унію в своїй єпархії [11]. Правда, він діяв таємно і оголошення унії досить довго відтягував, посилаючись на те, що необхідно підготувати духовенство та віруючих.

У 1680 р. митрополит Жоховський підготував зібрання уніатської та православної ієрархії Речі Посполитої в Любліні. Уніатську сторону представляли фактично всі ієрархи церкви і чисельна делегація василіан, а православну - львівський єпископ Й. Шумлянський, перемишльський єпископ І. Винницький та ряд настоятелів монастирів. Хоч дискусія і не відбулася, сам факт її підготовки і зустріч двох сторін сприяли кращому порозумінню та співпраці уніатів і православних в напрямку переходу останніх до уніатської церкви. Вже в 1681 р. єпископ Інокентій Винницький, унівський архимандрит Варлаам Шептицький та овруцький архимандрит Сильвестр Тороський теж таємно перейшли в уніатство [12]. Таким чином, наприкінці XVII ст. на Правобережжі залишалась лише одна православна єпархія - Київська. Всі інші знаходились у віддані уніатської церкви, що значно посилювало її позиції.

1. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. - К., 1993. - 70 с.; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми, формування, еволюції, реалізації. - К., 1997. - 367 с.

2. Шевченко О. Православна церква в суспільно-політичному житті Лівобережної України (друга половина XVII - перша чверть XVIII ст.): Автореф. дис... канд. істор. наук. - К., 1996. - 24 с.; Візер С. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні 1596 - 1686 рр. : Автореф. дис... канд. істор. наук. - К., 2004. - 20 с.

3. Сенік С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. - Л., 1993. - Ч.1. - С.23-66.

4. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська старовина. - 1994. - №4. - С.45.

5. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах. - Вінніпег, 1982. - С. 173.

6. Дорошенко Д. Польсько-українська війна 1661 р. // До історії гетьманування. - Прага, 1942. - С. 165.

7. Там само.

8. Липинський В. Релігія і церква в історії України. - К., 1993. - С. 34.

9. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах. - С. 179.

10. Сенік С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. - С.47.

11. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. - СПб., 1853. - Т. 5. - С. 278.

12. Сенік С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. - С. 49.

Визер С.А.

Конфессиональный фактор в общественно-политических процессах Украины второй половины XVII в.

Рассматривается влияние конфессиональных отношений на общественно-политические процессы в Украине второй половины XVII в.

Vizer S.A.

The confessional factor in the socio-political processes of Ukraine in the second half of XVII cent.

Considering the influence of confessional relations on the socio-political processes in Ukraine in the second half of XVII century.

Отримано 27.10.2010